

Diasporaa arhiivide tähtsus Leedu ajaloo uurimisel

Linus Saldukas

Leedu Emigratsiooni Instituut

Alates leedulaste massilisest väljarändest USAsse 19. sajandi teisel poolel hakati koguma ka nende tegevuse jälgi – kirjalikke dokumente, välja antud raamatuid ja perioodikaväljaandeid. Kuigi enne Esimest maailmasõda ja ka pärast seda oli leedulaste tegevus mitmekesine ja asutati palju organisatsioone, on sellest perioodist pärinevate dokumentide hulk kahjuks väga piiratud. Muidugi tuleneb see objektiivsetest asjaoludest, paljud leedu emigrandid olid kirjaoskamatud ja neil ei olnud võimalik mõista oma dokumentide tähtsust. Nende järeltulijad on suhtunud arhiividesse kui kasutusse rämpsu. Nii on leedu emigrantide vanad arhiivid taastamatult kadunud. Seetõttu jäävad Leedu ja leedulaste ajaloos mõned lehed valgeks, või parimal juhul halliks, sest teadlased ei saa enam toetuda vahetutele allikatele, neil on kasutada vaid avaldatud kirjandus või muud trükiallikad.

Teise maailmasõja järgne aeg, mil leedulased jõudsid Lääne-Euroopa riikidesse, USAsse, Kanadasse, Austraaliasse, oli arhiividokumentide jaoks parem aeg. Nad olid etnilises mõttes palju teadlikumad ja haritumad, ning nende suhtumine arhiivide säilitamisse oli vastutustundlikum. Suuresti selle põlvkonna teene on peamiste välisleedu arhiivide loomine – Ameerika Leedu Kultuuri Arhiiv Connecticuti osariigis Putnamis, Ülemaailmne Leedu Arhiiv Chicagos, Leedu Kultuuri Instituudi arhiiv Saksamaal, leedu arhiivid Kanadas, Austraalias ja mitmes teises riigis.

Käesolevas artiklis püüan anda ülevaate sellest, kuidas välisleedu arhiivid saavad olla abiks Leedu ja leedulaste ajaloo uurijatele, sõltumata nende kogude asukohast kas välismaal või Leedus. Arvatavasti ei saa mitte keegi kunstlikult eraldada neid leedu rahva kahte haru, seega esindavad ka välisarhiivid ikkagi Leedu ajalugu. Mõnesid Leedu ajaloo teemasid ei saa terviklikult uurida emigrantide kogutud materjale kasutamata, sest neile ei ole Leedus alternatiivi. Isegi emigrantide uue laine ajalugu ei saa täielikult mõista ja uurida, kui me ei uuri selle aja arhiivikogusid, kuigi nüüd on meil kasutada palju rohkem kommunikatsioonivõimalusi, palju erinevaid sidevahendeid. Ka reisimisvõimalused on enamiku jaoks piiratud vaid rahaliste vahendite puudusega. Samas on emigratsiooniprobleemidega tegelevatel teadlastel põhjalikuma analüüsi jaoks vaja kasutada välisarhiive.

Säilitatavate materjalide poolest kõige rikkalikum on Ülemaailmne Leedu Arhiiv, mis ei sisalda vaid USA leedulaste pärandit, ja see äratav teadlaste hulgas ka kõige enam huvi. See on loomulik, sest üheski teises kogus üle kogu maailma ei ole nii rikkalikku kogu põgenikelaagrite perioodist. See on lühiajaline, kuid väga huvitav ajajärk sõjajärgse leedu diasporaa põlvkondade ajaloos. Paljud noored leedu teadlased on huvitatud just sellest perioodist, eriti pärast nõukogude aega, mil seda näidati vaid mustades värvides. Teadlaste jaoks, kes on huvitatud Ameerika Leedu Nõukogust (*American Lithuanian Council*), Leedu Kirjanike Seltsist (*Lithuanian Writers' Society*), Leedu Õigusteadlaste Seltsist (*Lithuanian Lawyers Society*), Leedu Ajakirjanike Liidust (*Lithuanian Journalists' Union*), Leedu Ajalooseltsist (*Lithuanian History Society*) ja paljudest mitte üksnes USAs, vaid ka mujal vabas maailmas tegutsenud leedulaste organisatsioonidest, on ainus võimalus materjale uurida just Ülemaailmses Leedu Arhiivis. Loomulikult võib sealt leida ka paljude teiste organisatsioonide, kogukondade või eraisikute arhiivifonde, mis samuti esindavad Ameerika leedulaste huvitavat ja produktiivset elu.

Ameerika Leedu Kultuuri Arhiiv Connecticuti osariigis Putnamis on emigratsiooniajaloo uurimise seisukohast samuti väga tähtis. Seal on 220 nimelist era- ja kollektiivset arhiivi, mis kajastavad emigrantide elu. Muu hulgas võib leida näiteks Ameerika Leedulaste Ühendatud Abifondi (*United Lithuanian Relief Fund of America*) peakorterit ja Euroopa harukontorit arhiivimaterjalid; Vabamõtlejate Raamatukogu ja Arhiivi (*Free Thinkers Library and Archives*) Massachusettsi osariigist Brocktonist; Ateitininkai Saksamaa põgenikelaagrite arhiivi; leedu muusika noote ja monograafiaid Leedu muusikast; tuhanded kontsertide, koosolekute, konverentside kavad ja kirjeldused ja muud materjalid.

Mõnel juhul on lihtsalt vaja teada mõlema nimetatud arhiivi materjale, eriti kui on käsil näiteks sellise organisatsiooni nagu Leedu Vabastamise Ülemkomitee (*Supreme Committee for Lithuanian Liberation*) vms uurimine. Ainult siin võib leida vanu leedu emigrantide organisatsioonide materjale ajavahemikust 19. sajandi lõpust kuni 20. sajandi alguseni, mis ootavad uurijaid. Ühes või teises arhiivis säilitatavad isikufondid võivad anda tähtsat informatsiooni mitte üksnes konkreetse isiku kohta, vaid ka organisatsioonide kohta, millesse ta kuulus.

Paljud nii leedulastest kuid ka teistest rahvustest ajaloolased tulevad eelkõige Ülemaailmsesse Leedu Arhiivi, kus materjalide kättesaadavus on teadustöö jaoks paremini organiseeritud. Kahjuks peab osa, eriti Leedust pärit teadlasi arhiivi sõidust loobuma majanduslike, institutsiooniliste ja teiste probleemide tõttu. Seda probleemi aitab leevendada

arhiivi katusorganisatsiooni, Leedu-Uuringute ja Õppekeskuse kirjastustegevus. Avaldatud monograafiad ja teadusartiklid on samuti saanud iga teadlase jaoks väärtuslikuks taustmaterjaliks, mis lihtsustab edasist uurimistööd. Alates 1980. aastast on avaldatud üle 50 raamatu ja see protsess intensiivistus eriti pärast 2000. aastat. Üks neist raamatuist, William Urban'i "Tannenberg ja hiljem"¹, on leidnud rahvusvahelist tunnustust, jõudes 2001. aastal kolmekümne parima ajalooramatu hulka. Palju informatsiooni leiab Ülemaailmsest Leedu Arhiivist igaüks, kes on huvitatud leedu haridusest. Viimase kümnendi väärtuslikud, mahukad ja informatiivsed raamatud leedu haridusloo kohta on "Leedu haridus Põhja-Ameerikas"², "Välisleedu pedagoogilisi mõtteid"³, "Leedu-uuringute seisund ja väljavaated USAs"⁴, "Leedu Pedagoogiline Instituut 1958 – 2003"⁵. Uue emigrantide lainega muutus leedukeelne haridus USAs üheks kõige tähtsamaks teemaks mitte ainult kogukonna vaid ka mõnede Leedu riigiasutuste jaoks.

Välisleedu arhiivide, eriti Ülemaailmse Leedu Arhiivi kogud võimaldavad avaldada raamatuid nii USAs kui ka Leedus. Äärmiselt vajalik on uurida leedu emigrantide poliitilist tegevust. Ei ole üllatav, et viimastel aastatel on mitmeid selliseid uurimusi avaldatud, sest leedu teadlastel on võimalus pääseda lääneriikidesse ja ka välisarhiividesse. Mitmeid Leedu ajaloo olulisi teemasid on nüüd võimalik käsitleda nende tegelikke asjaolusid arvestades, mitte läbi nõukogude demagoogia prisma, nagu seda tuli kaua teha. Kui poleks võimalik ligi pääseda Ülemaailmse Leedu Arhiivi ja mitmete teiste Ameerika leedulaste arhiivide materjalidele, ei oleks meil paljusid Leedust pärit teadlaste teoseid, nagu näiteks Juozas Skiriuse teos "Ameerika Leedu Nõukogu tegevus aastail 1945-1948"⁶ ja tema uurimused

¹ William Urban. *Tannenberg and after. Lithuania, Poland, and the Teutonic Order in search of immortality*. Chicago: Lithuanian Research and Studies Center, 1999.

² Juozas Masilionis, Stasė Petersonienė. *Lietuviškasis švietimas Šiaurės Amerikoje: penkiasdešimt metų liuanistinei mokyklai, 1949 – 1999*. Chicago: Pedagoginis liuanistikos institutas, 2000.

³ Jonas Dautaras. *Lietuvių išeivijos pedagoginė mintis*. Chicago: Lithuanian Research and Studies Center, 2001.

⁴ Jonas Dautaras. *Lituanistinio ugdymo JAV būklė ir perspektyvos*. Chicago: Lithuanian Research and Studies Center, 1998.

⁵ Jonas Dautaras. *Pedagoginis liuanistikos institutas, 1958 – 2003: 45 metai*. Chicago: Lithuanian Research and Studies Center, 2005.

⁶ Juozas Skirius. *Amerikos lietuvių tarybos veikla 1945 – 1948 metais: išeivijos pastangos dėl „Displaced Persons Act“ priėmimo*. Chicago: Lithuanian Research and Studies Center, 2001.

väljapaistvatest Leedu diplomaatidest Bronius Kazys Balutisest⁷ ja Julius J. Bielskisest⁸, ajaloolase Juozas Banionise “Leedu vabaduse küsimus lääneriikides aastatel 1975-1990”⁹, Laurynas Jonušauskase “Leedu diplomaatilise teenistuse tegevus aastatel 1940-1991”¹⁰, Remigijus Misiūnase “Leedu versus LNSV”¹¹ ja mõned teised. Need ja teised raamatud annavad ülevaate pagulaste olulisest tegevusest ja poliitilisest võitlusest Leedu iseseisvuse eest.

Kindlasti ei oleks võimalik uurida pagulaselu ilma Ülemaailmse Leedu Arhiivi väärtuslike säilikuteta. Ükski memuaar ega uurimus ei saa asendada dokumente – selle ajastu tõendeid, sest just põgenike põlvkond lõi 1949. aastal aluse välisleedu kogukonnale. Leedu teadlaste ja ka üliõpilaste huvi selle teema vastu kasvab. Loomulikult ei paku see huvi ainult teadlastele, seega ei ole üllatav, et on avaldatud niivõrd populaarsed teosed nagu Remigijus Misiūnase ”Laagrikultuuri raamatud”¹², Dalia Kuizinienė “Leedu kirjanduselu Lääne-Euroopas 1945 – 1950”¹³, mis sisaldab suurt hulka Leedu Kirjanike Ühingu dokumente, mis pärinevad Ülemaailmsest Leedu Arhiivist. Veel annavad pagulasaastaist teavet Juozas Žilevičiuse uurimus “Leedu muusikud lääneriikides”¹⁴ ja Jūratė Vyliūtė “Leedu muusikud Saksamaal 1944 – 1949”¹⁵. Mõned ajaloolased on põgenikelaagri perioodist kirjutanud artikleid välisleedu ajalehtedesse, samuti on sel teemal kaitstud mitmeid väitekirju. Seega, teadlaste töö tulemusena on Ülemaailmse Leedu Arhiivi väärtuslikumad osad sellest Leedu ajaloo üleminekuperioodist jõudnud juba nii professionaalide kui asjaarmastajatest huvilisteni.

⁷ Juozas Skirius. *Lietuvių visuomenininkas ir diplomatas Bronius Kazys Balutis (1880 – 1967): tėvynei paaukotas gyvenimas*. Vilnius: Vaga, 2001.

⁸ Juozas Skirius. *Julius J. Bielskis (1891 – 1976): gyvenimas Amerikoje tarnaujant Lietuvai: JAV lietuvių veikėjas ir diplomatas*. Chicago: Lithuanian Research and Studies Center, 2004.

⁹ Juozas Banionis. *Lietuvos laisvės byla Vakaruose 1975 – 1990: istorinė apžvalga*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2002.

¹⁰ Laurynas Jonušauskas. *Likimo vedami: Lietuvos diplomatinės tarnybos veikla, 1940 – 1991*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2003.

¹¹ Remigijus Misiūnas. *Lietuva prieš LTSR*. Vilnius: Versus aureus, 2007.

¹² Remigijus Misiūnas. *Barakų kultūros knygos: lietuvių DP leidyba 1945 – 1952*. Vilnius: Versus aureus, 2003.

¹³ Dalia Kuizinienė. *Lietuvių literatūrinis gyvenimas Vakaruų Europoje 1945 – 1950 m.: Rašytojų draugijos veikla, kultūrinė spauda, literatūros debiutai*. Vilnius: Versus aureus, 2003.

¹⁴ Juozas Žilevičius. *Lietuviai muzikai Vakaruose*. Stickney (Ill.): Amerikos lietuvių bibliotekos leidykla, 1999.

¹⁵ Jūratė Vyliūtė. *Lietuvių muzikai Vokietijoje 1944 – 1949 m.* Vilnius: Scena, 2005.

On selge, et välisleedu arhiivide uurimisel ei saa piirduda vaid kõige suuremate ja tähtsamate arhiividega. Ülalnimetatutes on kõige rohkem kogu maailma leedulastega seotud fonde, kuid ka teised leedu arhiivid on huvitavad ja teadlaste jaoks mitte vähem tähtsad. Näiteks Leedu Arhiivis Kanadas on suur ja oluline dokumendikogu kampaaniast, mille viisid läbi Põhja-Ameerika leedulased koos lätlaste ja eestlastega, eesmärgiga mõjutada Kanada ja USA valitsusi ja meenutada neile Balti riikide okupeerimist ning saada neilt toetust rahvusvahelises kontekstis. Noor ajaloolane Giedrius Janauskas Vytautas Magnuse Ülikoolist on sel teemal kaitsnud väitekirja ja avaldanud 2009. aastal uue teose “Kongressi aktsioonid: Põhja-Ameerika leedulaste kuluaaripoliitika 1950ndatest kuni 1990ni”¹⁶, mis sisaldab mitmeid dokumente nii mainitud arhiivist kui teistest kogudest.

Pärast Leedu taasiseseisvumist töid paljud leedu diasporaa organisatsioonid oma arhiivid üle Leedu avalikesse arhiividesse, raamatukogudesse ja teistesse hoidlatesse. Arhiivikogu asukoht on sel juhul muutunud, kuid olemuselt jäävad need ikka diasporaa arhiivideks. Üks Leedu arhiive, Vytautas Magnuse Ülikooli juures asuv Leedu Emigratsiooni Instituut, mis koondab mitmeid välisleedu arhiivifonde, on alustanud arhiivimaterjale avaldamist ja teinud need kättesaadavaks laiemale avalikkusele. Instituudi esimese publikatsiooniks sai osa Leedu Vabariigi Presidendi Antanas Smetona kogust “Antanas Smetona kirjavahetus 1940-1944”¹⁷, mis toob lugejani olulisi fakte sellest vastuoluliseks isiksuseks nimetatud riigimehest. Tänu uutele kogudele on instituudi arhiivifondid suurenenud ja see motiveerib ka kirjastustegevust. Väga tähtis on anda uusi autentseid dokumente teadusringkondadele, kes analüüsivad leedu diasporaa poliitilist tegevust võitluses Leedu iseseisvuse taastamise eest. Sellepärast otsustati välja anda raamat “Leedu Vabastamise Ülemkomitee ja Leedu diplomaatiline teenistus eksiilis”¹⁸, mis käsitleb Leedu diplomaatilise teenistuse ja Leedu Vabastamise Ülemkomitee¹⁹ konverentside materjale. Nimetatud konverentsid toimusid vastavalt 1946 Bernis ja 1947

¹⁶ Giedrius Janauskas. *Kongressinė akcija: JAV ir Kanados lietuvių politinis lobizmas XX amžiaus 6-9 dešimtmečiais*. Vilnius: Versus aureus, 2009.

¹⁷ *Antano Smetonos korespondencija (1940 – 1944)*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 1999.

¹⁸ *Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas ir Lietuvos diplomatinė tarnyba išeivijoje: Berno ir Paryžiaus konferencijų protokolai*. Vilnius: Versus aureus, 2004.

¹⁹ Leedu Vabastamise Ülemkomitee ehk LVÜK oli organisatsioon, mis võitles Leedu iseseisvuse eest. See rajati 25. oktoobril 1943 Saksa okupatsiooni ajal. Pärast Teist maailmasõda jätkas organisatsioon tööd Saksamaal ja Ühendriikides. LVÜK nimetas end Läti parlamendi ja valitsuse seaduslikuks esindajaks, kuid ei saavutanud rahvusvahelist tunnustust. Organisatsioon saadeti laiali 1992. aastal pärast iseseisvuse taastamist Leedus.

Pariisis. Kahe organisatsiooni suhted olid pikka aega küllaltki keerukad, nii et avaldatud dokumendid võimaldavad lugejal kujundada oma arvamuse kummagi organisatsiooni lähenemisviisist.

Leedu Emigratsiooni Instituut hakkas hiljuti välja andma sarja suurimatest leedu kogukondadest Lääne-Euroopas – Suurbritannias, Prantsusmaal ja Saksamaal. Selle ettevalmistamiseks kasutatakse leedu diasporaa instituuti kogutud arhiive ja asukohamaade kogukondade arhiive. Instituudi teadurid ja kogukondade entusiastid analüüsivad paljusid küsimusi leedulaste ajaloo vastavates riikides. Sarja esimene raamat leedu kogukonnast Suurbritannias²⁰ avaldati 2008. aastal ja samalaadne teos leedu kogukonnast Prantsusmaal²¹ avaldati 2009.

Lõpetuseks: võib vaielda, kas välisleedu arhiivid, kus need ka ei asuks, sisaldavad tavamõistes laia valikut materjale Leedu ajaloo kohta. Iga teadlane, kes kogub oma teema jaoks materjali, igasugune töö arhiivimaterjalide avaldamisel aitab kaasa nii konkreetsete emigratsiooni puudutavate dokumentide kui ka kogu Leedu ajaloo uurimisele. Arvatavasti on aeg öelda, et Leedu ja diasporaa ajalugu on saanud üheks ja huvi välisleedu arhiivide vastu aitab kaasa valgete laikude kõrvaldamisele Leedu ajaloo kohta.

²⁰ *Didžiosios Britanijos lietuvių bendruomenė: praeitis, dabartis, ateitis: straipsnių rinkinys.* Vilnius: Versus aureus, 2008

²¹ *Prancūzijos lietuvių bendruomenė: istorija ir dabartis: straipsnių rinkinys.* Vilnius: Versus aureus, 2009.